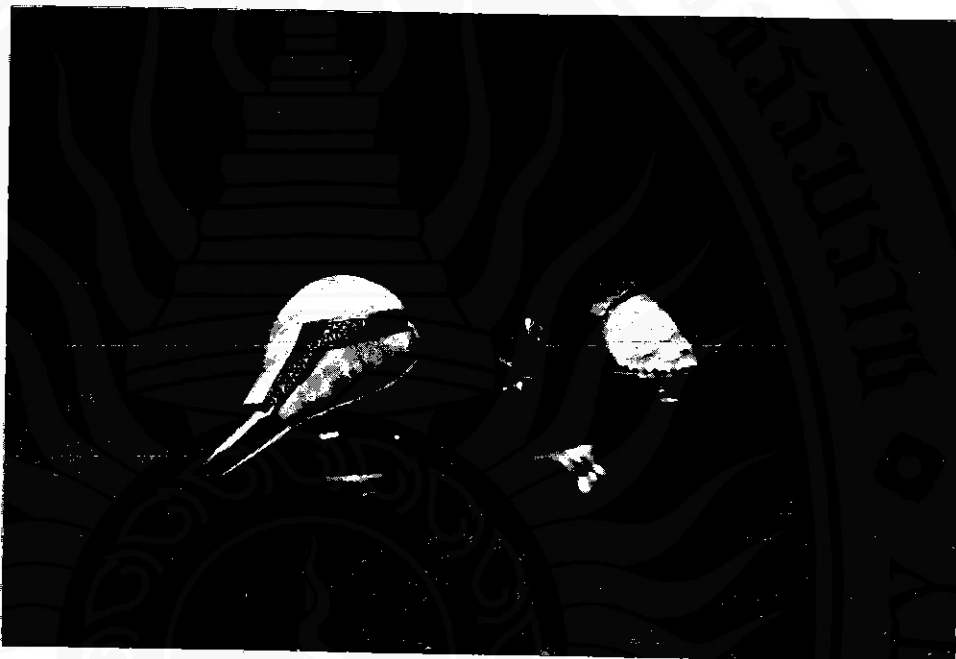

พัฒนาการของหลักสูตรวิชาช่างถมเมืองนคร

ฉัตรชัย ศุกระกาญจน์

ในบรรดาศิลปะหัตถกรรมที่ทำด้วยโลหะ "เครื่องถม" เป็นศิลปะหัตถกรรมที่จัดว่ามีความประณีตงดงามและทำได้ยากยิ่ง เป็นงานที่ต้องใช้วิริยะอุตสาหะ และทักษะอันสูงยิ่งของช่างฝีมือ จึงจะสำเร็จเป็นชิ้นงานอันวิจิตรบรรจงและตาต้องใจคนที่มีรสนิยมได้ ด้วยเหตุนี้เครื่องถมจึงมีทั้งค่าและราคาสูง โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือ "ถมนคร" อันเป็นประติษฐานกรรมของช่างฝีมือชาวนครศรีธรรมราช ที่ได้รับสืบทอดมรดกเหล่านี้สืบมาหลายชั่วอายุคน

เครื่องถมนครมีกำเนิดที่นครศรีธรรมราช ตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี คือประมาณ พ.ศ. ๒๐๖๑ ซึ่งตรงกับสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ช่างฝีมือถมได้สร้างสรรคงานฝีมือที่ทำจากโลหะ แล้วแกะสลักลวดลายลงไปก่อนใช้ฝังยาถมผสมน้ำประสานทอง

ลงบนลวดลายนั้น จนเกิดเป็นผลิตภัณฑ์เครื่องถมมานานหลายศตวรรษ หลักฐานกฎหมายระเบียบในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถก็ดี สมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ก็ดี ต่างก็กล่าวถึงเครื่องถมนครเอาไว้ ในฐานะเป็นเครื่องใช้ภายในราชสำนัก และเป็น

เครื่องบรรณาการแก่ราชอาคันตุกะทั้งสิ้น ล่วงมาถึง สมัยรัตนโกสินทร์ พระมหากษัตริย์หลายพระองค์ก็ได้ทรงใช้เครื่องถมเป็นเครื่องราชบรรณาการแก่กษัตริย์ต่างชาติอยู่เสมอ ไม่ว่าจะเป็นรัชกาลที่ ๔ รัชกาลที่ ๕ และรัชกาลปัจจุบัน นี่ย่อมแสดงให้เห็นว่า เครื่องถมเป็นงานศิลปหัตถกรรมชั้นสูงประจำราชสำนัก ที่ช่างถมชาวนครศรีธรรมราชดำรงและสืบทอดมาโดยไม่ขาดสาย

บนเส้นทางอันยาวไกลของพัฒนาการแห่งเครื่องถม นำแปลกใจว่าช่างถมชาวนครศรีธรรมราชมีวิธีการสืบทอดความรู้เรื่องการทำถมนี้ได้อย่างไร

เราไม่มีหลักฐานอันใดที่จะยืนยันอย่างมั่นเหมาะว่า ช่างถมชาวนครศรีธรรมราชมีวิธีสอนและถ่ายทอดฝีมือการทำเครื่องถมกันอย่างไร ระบบการสอนและหลักสูตร ตลอดจนเทคนิควิธีเป็นอย่างไร ใช้เวลานานเพียงใดจึงจะสำเร็จหลักสูตร แต่เราก็พอจะคาดหมายได้ว่า ระบบการสอน และวิธีการถ่ายทอดวิชาทำเครื่องถม คงเป็นไปในรูปเดียวกับการสอนวิชาสีของคนไทยในสมัยโบราณ คือการสอนในครอบครัว โดยมีบิดาเป็นผู้สอนหรือมีญาติวงศ์เป็นผู้สอน ผิดฝนจนเกิดทักษะที่สามารถผลิตใช้ในครัวเรือนได้แล้วค่อยขยายวงไปยังหมู่ญาติ และแลกเปลี่ยนหรือซื้อขายกับสมาชิกในชุมชนของตนเป็นลำดับไป จนในที่สุดก็กลายเป็นช่างถมผู้มีฝีมือประจำท้องถิ่นได้

การสอนและถ่ายทอดฝีมือการทำเครื่องถมของชาวนครศรีธรรมราชเพิ่งมีปรากฏเป็นระบบโรงเรียนอย่างชัดเจนในสมัยรัชกาลที่ ๖ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ โดยท่านเจ้าคุณพระรัตนธัมมิ (ม่วง) เจ้าอาวาสวัดท่าโพธิ์และผู้อำนวยการการศึกษาฆราวาสนครศรีธรรมราช เป็นผู้จัดตั้งโรงเรียนขึ้นเรียกว่า "โรงเรียนช่างถม" เมื่อวันที่ ๓ พฤษภาคม ๒๔๕๖

โรงเรียนช่างถมที่ตั้งขึ้นนี้ ท่านเจ้าคุณพระรัตนธัมมิ (ม่วง) ตั้งขึ้นโดยใช้ทุนส่วนตัว (ซึ่งเป็นนิตยภัตของท่าน) มาก่อสร้างระยะแรกเป็นอาคารชั้นเดียว กว้าง ๓ เมตร ยาว ๖ เมตร หลังคามุงจาก พื้นปูไม้กระเบื้องปูอิฐ อยู่ในบริเวณวัดท่าโพธิ์ มีจุดประสงค์เพื่อสืบทอดวิชาช่างถมอันเป็นมรดกทางภูมิปัญญาของช่าง

ชาวนครให้แก่กุลบุตร ในการนี้จึงกำหนดให้นักเรียนประถมศึกษาของโรงเรียนสุขุมมาภิบาล (โรงเรียนเบญจมราชูทิศปัจจุบัน) มาเข้าเรียนวันละ ๗ คน หมุนเวียนกันไปจนหมดชั้น ได้ว่าจ้างช่างถมฝีมือดีและมีหน่วยก้านในการถ่ายทอดมาเป็นครูสอน ครูคนแรกคือนายกิน คนที่สองคือ นายเมือง สินธุรงค์

อย่างไรก็ดี ด้วยเหตุที่เนื้อหาในหลักสูตรยังไม่เหมาะสมสอดคล้องกับความสนใจและความถนัด จึงทำให้การสอนวิชาช่างถมในช่วงสามปีแรก ไม่ค่อยได้ผลสมตามเจตนารมณ์ของท่านเจ้าคุณพระรัตนธัมมิ (ม่วง) นัก ประกอบกับครูที่จ้างมาสอนก็ได้ลาออกไป ทำให้ความหวังของท่านเจ้าคุณที่มุ่งจะผดุงวิชาช่างถมให้อยู่คู่เมืองนครศรีธรรมราช ค่อยริบหรือลางตามลำดับ

ล่วงถึง พ.ศ. ๒๔๕๙ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงลพบุรีราเมศวร์ ซึ่งทรงเป็นอุปราชมณฑลปักษ์ใต้ ได้เสด็จมาที่วัดท่าโพธิ์ และได้เสด็จมาเยี่ยมโรงเรียน ได้ทรงเห็นความพยายามของท่านเจ้าคุณฯ จึงทรงปรารถนาที่จะช่วยเหลือส่งเสริมวิชาช่างถมให้มีอยู่ตลอดไป สิ้นกาลนาน จึงทรงส่งศึกษาธิการจังหวัดให้จัดตั้งเงินเดือนของครู ใน พ.ศ. ๒๓๖๐ ครูก็ได้รับเงินหลวงตั้งแต่นั้นมา

ทางราชการได้เอาใจใส่ดูแลแก้ไขข้อติดขัด เพื่อให้การงานในประเภทนี้ดำเนินไปได้โดยสะดวก โดยได้จัดการสร้างโรงเรียนถาวรขึ้นที่วัดท่าโพธิ์หลังหนึ่ง ใกล้กับโรงเรียนศรีธรรมราช (โรงเรียนเบญจมราชูทิศ) ในระหว่างนั้นได้จัดส่งนายกลิ่น จันทวังษ์ ไปฝึกอบรมวิชาแผนกนี้ที่โรงเรียนเพาะช่างที่กรุงเทพฯ และให้ดูกิจการทางโรงเรียนเพาะช่างด้วยเป็นเวลา ๑ ปี การสอนนักเรียนจึงจำต้องหยุดชั่วคราว

ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๖๓ ทางกรมได้จัดสร้างโรงเรียนเสร็จ คิดเป็นค่าก่อสร้างราคา ๗๗๐ บาท เริ่มเปิดเรียนในวันที่ ๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๖๓ ในปีนี้เองได้จัดครูประจำชั้นเพิ่มขึ้นอีก ๒ คน อยู่ในความควบคุมของโรงเรียนประจำจังหวัด การเรียนไม่มีการสอบไล่ เป็นแต่เลื่อนชั้นเมื่อครูพิจารณาเห็นสมควร

จะเลื่อนได้ การสอนก็หนักไปในภาคปฏิบัติงานเพราะ ยังไม่มีหลักสูตรที่ชัดเจน

ต่อมาเมื่อโรงเรียนศรีธรรมราชย้ายสถานที่ไปอยู่ที่สนามหน้าเมือง ศึกษาธิการ จังหวัดนครศรีธรรมราช (ขุนทรงวรวิทย์) เห็นว่าโรงเรียนช่างถมอยู่เปลี่ยว ห่างไกลจากที่ชุมนุมชน จึงได้ย้ายโรงเรียนไปอยู่ที่หน้าวัดวังตะวันตก เขาสถานที่ของเอกชนปีละ ๑๐๐ บาท ในวันที่ ๑๗ พฤษภาคม พ.ศ.๒๔๗๕ มีนักเรียนช่างถม ๒๐ คน ต่อมาได้เปิดรับสอนวิชาช่างไม้ขึ้น ในโรงเรียนนี้อีกแผนกหนึ่งรวมอยู่ในโรงเรียนเดียวกัน มีนักเรียนช่างไม้ ๔๓ คน มีครูประจำ ๔ คน ได้เปลี่ยนชื่อจากโรงเรียนช่างถมเป็น "โรงเรียนวิสามนการช่าง" ในระหว่างนี้นักเรียนและคณาจารย์มีจำนวนมาก กิจกรรมค่อยเจริญขึ้น ได้จัดตั้งเป็นโรงงานทั้งช่างถมและช่างไม้ มีคณาจารย์ช่างถม ๑๓ คน ได้รับเงินรายได้ของโรงเรียน โดยคิดค่าแรงงานเป็นรายเดือนบ้าง รายสิ่งของบ้าง ประกอบกับมีการจัดทำหลักสูตรวิชาช่างถมอย่างเป็นระบบขึ้นกว่าเดิม จึงทำให้การเรียนการสอนของโรงเรียนดีขึ้นเรื่อยๆ ครั้นถึง พ.ศ.๒๔๘๓ จึงได้ปรับปรุงหลักสูตรวิชาช่างถม อีกครั้งหนึ่ง เพื่อให้ผู้สำเร็จการศึกษาได้รับวุฒิที่สูงขึ้น คือ วุฒิ ว. (วิสามนการ) และเปลี่ยนชื่อโรงเรียนเป็น "โรงเรียนช่างโลหะรูปพรรณ" นับเป็นโรงเรียนอาชีวศึกษาแห่งเดียวในประเทศไทยที่เปิดสอนหลักสูตรวิชาช่างถม

โรงเรียนช่างโลหะรูปพรรณได้เปลี่ยนแปลงหลักสูตรอีกครั้งเมื่อวันที่ ๑๗ พฤษภาคม ๒๕๐๐ โดยเปิดสอนหลักสูตรประโยคมัธยมอาชีวศึกษาตอนปลาย ผู้สำเร็จการศึกษาจะได้วุฒิ ม.๖ (อาชีวศึกษา)

ต่อมาในวันที่ ๑ ตุลาคม ๒๕๑๙ ได้ยกฐานะจากโรงเรียนศิลปหัตถกรรมนครศรีธรรมราช เป็น "วิทยาลัยอาชีวศึกษานครศรีธรรมราช" มีฐานะเป็นวิทยาเขต ๓ และเปิดสอนหลักสูตรประกาศนียบัตรวิชาชีพ (ปวช.) แผนกช่างโลหะรูปพรรณ

ล่วงถึง พ.ศ. ๒๕๒๓ กระทรวงศึกษาธิการ ได้ยกฐานะขึ้นเป็น "วิทยาลัยศิลปหัตถกรรม

นครศรีธรรมราช" และต่อมา พ.ศ.๒๕๒๗ ก็ได้รับอนุมัติให้เปิดสอนระดับประกาศนียบัตรวิชาชีพชั้นสูง (ปวส.) ขึ้นอีกระดับหนึ่งในสาขาวิชาช่างโลหะรูปพรรณ จึงเท่ากับว่าวิชาช่างถมกลายเป็นวิชาที่ร่ำเรียนได้จนระดับอนุปริญญาตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา

ปัจจุบันวิทยาลัยศิลปหัตถกรรมนครศรีธรรมราช ได้จัดการเรียนการสอนวิชาช่างถม ถึง ๒ หลักสูตร คือ หลักสูตร ปวช. (สาขาวิชาศิลปหัตถกรรม) และหลักสูตร ปวช. (สาขาวิชาโลหะรูปพรรณและเครื่องประดับ) แต่ละหลักสูตรมีรายละเอียดดังนี้

๑. หลักสูตร ปวช.

(สาขาวิชาศิลปหัตถกรรม)

หลักสูตรวิชาช่างถมระดับ ปวช. ของวิทยาลัยศิลปหัตถกรรมนครศรีธรรมราชในปัจจุบัน (พ.ศ. ๒๕๓๔) เป็นหลักสูตรของกระทรวงศึกษาธิการ ฉบับปรับปรุงพุทธศักราช ๒๕๓๔ ซึ่งพัฒนาขึ้นให้สอดคล้องกับแผนการศึกษาแห่งชาติ พุทธศักราช ๒๕๓๕ และความเจริญก้าวหน้าทางเทคโนโลยี ในยุคโลกาภิวัตน์ เพื่อผลิตกำลังคนเป็นช่างฝีมือที่มีความรู้ความชำนาญหรือทักษะวิชาชีพ มีคุณธรรม วินัย เจตคติ บุคลิกภาพ และภูมิปัญญาที่เหมาะสม สามารถนำไปใช้ประกอบอาชีพศิลปหัตถกรรม โดยเฉพาะอาชีพการทำเครื่องถม สอดคล้องกับความต้องการของตลาดแรงงานสอดคล้องกับภาวะเศรษฐกิจและสังคม ทั้งในระดับชุมชน ระดับท้องถิ่นและระดับชาติ โดยเปิดโอกาสให้ผู้เรียนได้เลือกกระบวนและวิธีการเรียนได้อย่างเหมาะสม ตามศักยภาพ ความสนใจ และโอกาสของตนเอง

จุดประสงค์ของหลักสูตร

สาขาวิชาศิลปหัตถกรรมระดับ ปวช. มีดังนี้

๑. ให้มีความรู้ ความสามารถและทักษะการปฏิบัติงานในระดับช่างฝีมือศิลปหัตถกรรมอย่างมีประสิทธิภาพต่อการประกอบอาชีพอิสระ

๒. ให้มีความคิดริเริ่ม สร้างสรรค์ ในการพัฒนา

รูปแบบและกระบวนการผลิตงาน ศิลปหัตถกรรมด้วยเทคโนโลยีที่เหมาะสมสอดคล้องกับความต้องการของตลาดและสามารถจัดการเชิงธุรกิจได้

๓. ให้มีกิจนิสัยและเจตคติที่ดีต่องานอาชีพ ประพฤติปฏิบัติตนอยู่ในคุณธรรม จริยธรรม และกฎหมายบ้านเมือง

๔. ตระหนักถึงคุณค่าของงานศิลปหัตถกรรมท้องถิ่น อนุรักษ์ให้แพร่หลายและดำรงอยู่เป็นมรดกทางศิลปวัฒนธรรมสืบต่อไป

๕. ยึดมั่นในจรรยาบรรณวิชาชีพของตน มีความรับผิดชอบ ชื่อสัตย์สุจริต และเคารพสิทธิหน้าที่ของตนเองและผู้อื่น

โครงสร้างของหลักสูตรนี้ประกอบด้วย ๔ หมวดวิชา คือหมวดวิชาพื้นฐาน หมวดวิชาชีพ หมวดวิชาเลือกเสรี และหมวดกิจกรรม ผู้จะสำเร็จการศึกษาได้จะต้องศึกษาวิชาต่างๆ ทั้งสี่หมวดไม่น้อยกว่า ๑๑๓ หน่วยกิต กล่าวคือ

๑. หมวดวิชาพื้นฐาน (๓๐ หน่วยกิต)

ประกอบด้วยวิชาภาษาไทย ภาษาอังกฤษ สังคมศึกษา วิทยาศาสตร์ คณิตศาสตร์ สุขศึกษา และพลศึกษา

๒. หมวดวิชาชีพ (๖๙ หน่วยกิต) แบ่งเป็น

๒.๑ วิชาชีพพื้นฐาน (๑๖ หน่วยกิต)

ประกอบด้วยวิชาทฤษฎีศิลปะ ประวัติศาสตร์ศิลปะ วาดเขียนพื้นฐาน ทฤษฎีองค์ประกอบศิลปะ ศิลปะนิยม ศิลปะนิยมทฤษฎี คอมพิวเตอร์กราฟิก เบื้องต้น คอมพิวเตอร์กราฟิกเบื้องต้น ทฤษฎีความคิดสร้างสรรค์ และการจัดการธุรกิจศิลปกรรม

๒.๒ วิชาชีพเฉพาะ (๑๙ หน่วยกิต)

ประกอบด้วยวิชาทฤษฎีหัตถกรรม การเขียนภาพฉาย ออกแบบหัตถกรรมพื้นฐาน วาดเขียนกายวิภาคศิลปะไทย งานสานถักทอ งานแกะสลัก จิตรกรรมพื้นฐาน และประติมากรรมพื้นฐาน

๒.๓ วิชาชีพเลือก (๒๗ หน่วยกิต) เป็นวิชาเอกของผู้เลือกเรียนสาขานี้ ประกอบด้วยวิชาทฤษฎีเครื่องถม, เครื่องถม ๑-๖, ทฤษฎีแกะสลักคุณ

แกะสลักคุณ ๑-๔, ทฤษฎีเครื่องประดับและวิชาเครื่องประดับ ๑-๒

๒.๔ วิชาฝึกงาน (๔ หน่วยกิต) เป็นการฝึกปฏิบัติในสถานประกอบการ หรือแหล่งวิทยาการ ลักษณะงานที่ฝึกให้เป็นไปตามเนื้อหาของหลักของกลุ่มอาชีพเลือกในแต่ละสาขาที่เรียน เพื่อให้มีประสบการณ์ตรงในการประกอบอาชีพเป็นสำคัญ โดยใช้เวลาฝึก ๑๐ สัปดาห์

๓. หมวดวิชาเลือกเสรี (๑๖ หน่วยกิต) เป็นวิชาที่นักศึกษา สาขาวิชาศิลปหัตถกรรมเครื่องถม สามารถเลือกเรียนได้ตามความสมัครใจ ได้แก่ วิชาการพูด การเขียน การอ่าน ภาคอังกฤษเพื่อการอาชีพ ภาษาจีน พระพุทธศาสนา หลักการอิสลาม บทบัญญัติของคริสต์ศาสนา วิทยาศาสตร์และคณิตศาสตร์ เป็นต้น

๒. หลักสูตร ปวส.

(สาขาวิชาโลหรูปพรรณและเครื่องประดับ)

หลักสูตรการสอนวิชาช่างระดับ ปวส. ของวิทยาลัยศิลปหัตถกรรมนครศรีธรรมราชในปัจจุบัน (พ.ศ.๒๕๓๔) เป็นหลักสูตรของกระทรวงศึกษาธิการ ซึ่งดำเนินการจัดทำโดยกรมอาชีวศึกษา เมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๖ จุดประสงค์ของหลักสูตรมีดังนี้

๑. เพื่อให้มีความรู้และทักษะในกระบวนการปฏิบัติงานโลหะรูปพรรณ ประเภทเครื่องถม และเครื่องประดับ

๒. เพื่อให้มีความรู้ ความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ และพัฒนากระบวนการผลิตให้สอดคล้องกับความต้องการก้าวหน้าและเทคโนโลยีสมัยใหม่

๓. เพื่อให้มีทักษะและสามารถนำไปประกอบอาชีพได้อย่างมั่นใจ

๔. เพื่อให้มีความรู้พื้นฐานเกี่ยวกับธุรกิจ การบริหาร และการตลาด

๕. เพื่อฝึกให้เป็นผู้มีความรับผิดชอบ มีระเบียบวินัย ชื่อสัตย์สุจริต เคารพในสิทธิหน้าที่ของตนเองและผู้อื่น

๖. เพื่อเป็นการอนุรักษ์ส่งเสริม เผยแพร่ศิลปวัฒนธรรมประจำชาติให้อยู่สืบไป

โครงสร้างของหลักสูตร

ประกอบด้วยสายวิชาของหมวดต่างๆ ดังนี้

๑. หมวดวิชาพื้นฐาน (๑๘ หน่วยกิต) ประกอบด้วยวิชามนุษยสัมพันธ์ การใช้ภาษาไทย ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ภาษาอังกฤษ วิทยาศาสตร์และคณิตศาสตร์

๒. หมวดวิชาชีพ (๖๒ หน่วยกิต) ประกอบด้วยวิชาการจัดการและบริหารโรงงาน ประวัติ ศิลปะ แบบอย่างศิลปะ การออกแบบรูปพรรณและลายตกแต่ง งานโลหะรูปพรรณพื้นฐานและเครื่องประดับ งานเลือกแม่พิมพ์ การตลาด วิชาดังกล่าวเป็นวิชาบังคับที่ทุกคนต้องเรียน (รวม ๑๔ หน่วยกิต)

ในหมวดวิชาชีพนี้ยังมีวิชาชีพเลือก (วิชาเอก) อีก ๔๘ หน่วยกิต คือ งานเครื่องถม ๑-๔, งานแกะสลักคุณ ๑-๔, งานเครื่องประดับ ๑-๔, งานชุบเคลือบผิวโลหะ, งานหล่อโลหะ ๑-๒, การนำเสนองานและวิชาการฝึกงาน (๒๐๐ คาบ) รวมทั้งสิ้น ๔๘ หน่วยกิต

๓. หมวดวิชาเลือกเสรี (ไม่น้อยกว่า ๑๐ หน่วยกิต) ประกอบด้วยวิชาต่างๆ ที่นักศึกษาเลือกเรียนได้ตามความถนัด ทั้งนี้ โดยไม่ซ้ำกับวิชาอื่นที่เรียนมาแล้วในระดับ ปวช.

การเรียนการสอนวิชาช่างถมเมืองนครได้พัฒนา มาโดยลำดับ นับตั้งแต่การสอนภายในครอบครัว แบบพ่อสอนลูก แล้วก้าวมาถึงยุกระบบโรงเรียนใน พ.ศ. ๒๔๕๖ ทำการสอนโดยอาศัยทักษะและฝีมือของช่างถมในท้องถิ่นนครศรีธรรมราชเป็นหลักสูตร ภายในโรงเรียนที่มีชื่อ "โรงเรียนช่างถม" และภายใต้การกำกับดูแลของพระสงฆ์ผู้ซึ่งปรารถนาจะให้กุลบุตรชาวนครมี วิชาชีพช่างถมอันเป็นประณีตศิลป์ ขั้นสูงติดตัวไปทำมาหาเลี้ยงชีพ กาลเวลาและสังคมไทยที่ก้าวหน้าโดยไม่หยุดยั้งได้ผลักดันให้หลักสูตรวิชาช่างถมพัฒนาไปจนถึงระดับประกาศนียบัตรวิชาชีพชั้นสูง (ปวส.) ได้สำเร็จ แม้จะล่าช้าไปบ้าง แต่ก็เป็นการพัฒนาของหลักสูตรที่น่าพึงพอใจสำหรับชาวนครศรีธรรมราช ทั้งในวันนี้ และวันหน้า

บรรณานุกรม

- ศิลปหัตถกรรมนครศรีธรรมราช, วิทยาลัย เอกสารแนะนำวิทยาลัยศิลปหัตถกรรม นครศรีธรรมราช ๒๕๓๗
 ศึกษาธิการจังหวัดนครศรีธรรมราช, สำนักงาน วิทยาลัยการการศึกษานองนครศรีธรรมราช โรงพิมพ์กรุงสยามการพิมพ์ ๒๕๒๕.
 ศึกษาธิการ, กระทรวง หลักสูตรประกาศนียบัตรวิชาชีพ พุทธศักราช ๒๕๓๔ กรมอาชีวศึกษา ๒๕๓๔.